

“MIJN MAN MOET DAGELIJKS ZOOWEL ZIJN LEVEN TE PAND STELLEN VOOR HET VADERLAND ALS DE ANDERE”

Nationale identificatie in armenbrieven uit bezet België, 1914-1918

- Dominique De Groen en Antoon Vrints -

Oorlog en natie zijn nauw met elkaar verbonden. Oorlogen stimuleren nationale gevoelens. In de Belgische contemporaine geschiedenis is dat niet anders en geldt de Eerste Wereldoorlog als het onbetwiste hoogtepunt van het Belgische nationale sentiment. Is er in vreedstijd in nogal wat contexten sprake van nationale onverschilligheid, tijdens oorlogen krijgt de natie een urgentie waaraan nauwelijks te ontsnappen valt. Het nationale vertoog dringt door in facetten van het dagelijkse bestaan die er voorheen niet door beroerd werden. Zo duiken tijdens de Eerste Wereldoorlog ook in armenbrieven verwijzingen naar het vaderland op, wat voor 1914 nooit gebeurde. Maar wat betekent het precies als brieveschrijvers in hun vragen om steun zich op het vaderland gaan beroepen?

I. Inleiding

Op 5 november 1915 stuurt Maria Briels, een ongehuwde moeder uit Antwerpen, een brief naar de burgemeester waarin ze vraagt om het “soldatengeld” waarop ze claimt recht te hebben. De vader van haar twee kleine kinderen bevindt zich immers “voor het oogenblik aan het front”, waar hij “zooals alle goede Belgen voor ons dierbaar Vaderland strijdt”. Hoewel ze technisch gezien geen recht heeft op de steun voor soldatenvrouwen aangezien ze niet getrouwd is, put ze uit het enorme morele kapitaal van de soldaat om haar claim kracht bij te zetten. Ze argumenteert dat de reden waarom haar verloofde nog niet met haar getrouwd is, precies “het uitbreken van den oorlog” is; haar verloofde moest naar het front vertrekken voordat ze de kans hadden om te trouwen, en werd dus “verhindert... met mij in het huwelijk te treden”. Nu, schrijft ze, heeft ze zich “ingeprent, dat, als ik zou getrouwd zijn, ik zoowel als andere vrouwen, recht zou hebben op soldatengeld, dan kon ik mijne twee ongelukkige kinderen toch tegen de droevige ellende behoeden”¹. Hoewel nationale identificatie duidelijk aanwezig is in Maria’s brief, is haar relatie hiermee erg complex. Nationale identiteit wordt gebruikt als retorische strategie en hangt sterk samen met de notie van het offer: de man (en economische steun) die Maria opofferde voor het vaderland. Haar houding tegenover dit offer is ambivalent. Hoewel ze impliceert dat dit nu eenmaal is wat “alle goede Belgen” doen, vraagt ze tegelijkertijd toch om compensatie. Haar benadering van het nationale is zowel pragmatisch als emotioneel, is sterk gekleurd door noties van gemeenschap en een morele economie van rechten en verdeling binnen die gemeenschap (“ik zoowel als andere vrouwen”). Ze wordt verder gecompliceerd door

de verknoping met andere vormen van identificatie – met name haar identiteit als moeder, ten dienste waarvan heel de rest van de brief lijkt te staan (“dan kon ik mijne twee ongelukkige kinderen toch tegen de droevige ellende behoeden”).

Deze brief geeft de urgentie aan van het onderzoek naar de concrete functies van nationale identificatie binnen de specifieke sociale en morele context van bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Anders dan in negentiende-eeuwse armenbrieven duikt immers tijdens de oorlog de natie op in deze en andere verzoeken om hulp². Die verschuiving verdient grondige reflectie. Is die verschuiving een gevolg van het feit dat als gevolg van de oorlogsellende bredere en vooral sterker in de natie geïntegreerde lagen van de bevolking (met name de middengroepen) armenbrieven gingen schrijven? Of wijst ze op het nationaliserende effect van de oorlog? In de historiografie van WO I wordt inderdaad vaak uitgegaan van een intensifiëring van Belgisch nationaal sentiment, wat gezien het cruciale belang van oorlog voor processen van natievorming zeer terecht is. Lange tijd stond in het onderzoek het verheven, patriottische discours van elitegroepen dat mobiliseerde voor blijvende weerstand tegen de bezetter centraal. In het verlengde van recent onderzoek suggereert deze brief een complexer gebruik van nationale identiteit³. In bezet België, waar steeds toenemende materiele en emotionele ontberingen sociale spanningen op de spits dreven, werd nationale identiteit niet alleen gebruikt op heel concrete manieren, maar raakte ook vervlochten met andere vormen van identiteitsconstructie en opvattingen van sociale rechtvaardigheid. Zowel die verknoping als het gebruik van nationale identiteit als strategische praktijk binnen een welbepaalde sociale context, worden in dit artikel onder de loep genomen.

1. Brief Maria Briels (FelixArchief, *Antwerps Komiteit voor Hulp*, 729#116 [05/11/1915]).

2. MAARTEN VAN GINDERACHTER, “If Your Majesty Would Only Send Me a Little Money to Help Buy an Elephant. Letters to the Belgian Royal Family (1880-1940)” in MARTIN LYONS (ed.) *Ordinary Writings, Personal Narratives: Writing Practices in 19th and Early 20th-century Europe*, Bern, 2007, p. 69–83.; ELINE DE KEULENAER, ‘Hij doet aanmerken dat hij van goed gedrag en zeden is’. *Public en hidden transcripts in Oost-Vlaamse armenbrieven, 1882-1926*, Masterscriptie, Gent, 2007.

3. Zie BARBARA DERUYTTER, “The Layering of Belgian National Identities During the First World War”, in NICO WOUTERS EN LAURENCE VAN YPERSELE (eds.) *Nations, Identities and the First World War: Shifting Loyalties to the Fatherland*, Londen, 2018, p. 155–174.

Dat doen we in dit artikel door te kijken naar processen van nationale identificatie in armenbrieven (aanvragen om materiële hulp) die doorheen de bezetting naar diverse instellingen en personen gestuurd werden. In hoeverre fungeert dit discours als een concrete sociale, strategische en emotionele praktijk binnen de context van de bezetting? Welke strategieën gebruikten brieveschrijvers om identificatieprocessen in te zetten in hun interactie met hulpverleners, en waarom? De centrale hypothese is dat nationale identificatie in deze brieven gebruikt wordt als een discursieve strategie op twee niveaus: het materiële en het emotionele. In de praktijk lopen die twee in de praktijk wel in elkaar over. Een aanvullende hypothese is dat we nationale identiteit nooit in monolithische vorm terugvinden in deze brieven. Ten eerste is ze verstrengeld met morele opvattingen rond sociale rechtvaardigheid, wat haar verbindt met het sociale landschap. Ten tweede is ze verbonden met diverse andere vormen van identiteitsconstructie en daardoor automatisch gefragmenteerd. Vaak duikt nationale identiteit op als deelaspect van een andere vorm van identificatie (zoals op basis van sociale klasse of positie binnen de familie). Hoewel dit op het eerste zicht misschien lijkt te betekenen dat nationale identiteit niet zo uitgesproken aanwezig was, is net het tegendeel waar. Deze verschillende identificatieprocessen komen op sommige momenten met elkaar in conflict, maar op andere lopen ze door elkaar heen en versterken elkaar zelfs. Net omdat de nationale identiteit niet op zichzelf staat, maar geworteld is in andere fundamentele types van identiteitsconstructie, wordt zij nog effectiever als strategie.

II. Armenbrieven in het bezette land

Toen België in 1914 aangevallen werd, was het naast de vijfde economische macht ook het dichtst

bevolkte land ter wereld. De bevolking, die steeds minder uit landbouwers en meer uit arbeiders bestond, was voor zowel voedseltoevoer als grondstoffen voor de industrie voor een aanzienlijk deel afhankelijk van buitenlandse import⁴. Na de Duitse invasie raakte België afgesneden van deze stroom. In het kader van een totale (en dus ook economische) oorlogsvoering, stelden de geallieerden een handelsblokkade in tegen Duits én door Duitsland bezet gebied. Tijdens de vier oorlogsjaren samen bereikte de import van voedsel niet eens hetzelfde niveau als in 1913 alleen⁵. Tel daarbij het overhevelen van Belgische voedselstocks en grondstoffen naar Duitsland door de bezettende macht en het sluiten van talloze fabrieken vanwege het gebrek aan diezelfde grondstoffen, en de toestand kon al tegen de herfst van 1914 dramatisch genoemd worden⁶. Voedseltekorten en werkloosheid swingden de pan uit en sociale spanningen intensifieerden⁷. Iedere sociale groep, van de boeren tot de arbeiders tot de bourgeoisie, verkeerde in de veronderstelling dat hij het grootste slachtoffer was van de oorlog en dat leden van andere groepen meer dan hun eerlijke deel ten beurt viel. Deze morele oordelen over sociale rechtvaardigheid, zo luidt één van de hypothesen van dit artikel, raakten bovendien ook verknoot met oordelen over goed vaderlandschap.

Naast deze strikt materiële deprivaties hadden de inwoners van het bezette land ook te kampen met andere vormen van ontbering: de beperkte bewegingsvrijheid, algemene onzekerheid en gebrek aan informatie, de vaak vernederende aanwezigheid van de bezetter in de dagelijkse leefomgeving,... Werkloze arbeiders werden gedeporteerd naar Duitse werkkampen en wanneer ze lichamelijk verzwakt terugkeerden, werden hen vaak nog beschuldigen van onpatriottisch gedrag voor de voeten geworpen. Er vonden plotse verschui-

4. SOPHIE DE SCHAEPDRIJVER, *De Grote Oorlog: Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 2013, p. 115.

5. GISELLE NATH, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog in België*, Antwerpen, 2013, p. 13.

6. PETER SCHOLLIERS, "België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921", in *Mensen in Oorlogstijd*, 1988, p. 152-157.

7. ANTOON VRINTS, "All the Butter in the Country Belongs to Us, Belgians': Well-Being and Lower-Class National Identifications in Belgium During the First World War", in MARNIX BEYEN EN MAARTEN VAN GINDERACHTER (eds.) *Nationhood from Below: Europe in the Long Nineteenth Century*, 2012, p. 236.

vingen plaats in socio-economische hiërarchieën, vaak als gevolg van moreel dubieuze praktijken: zo vonden woekeraars tijdens de oorlogsjaren plotse rijkdom en genoten ze een sociale mobiliteit in de tegenovergestelde richting van het grootste deel van de bevolking. Dit leidde tot wrok, gevoelens van grote onrechtvaardigheid, en de perceptie van een verraad tegenover de gemeenschap van de Belgen. De haat tegenover deze interne Anderen bleek vaak scherper dan die tegen de externe Ander, de Duitse bezetter. Al bij al overheerste een algemene onzekerheid van positie; de gevestigde zekerheden en sociale structuren waarop collectieve en individuele identiteiten werden opgebouwd, leken onderuitgehaald te worden.

Het is tegen deze achtergrond van sociale verschuivingen en spanningen dat ook een cruciaal punt bereikt werd in de patronen van nationale identificatie in België. Belgisch nationaal gevoel beleefde een hoogtepunt, om na de oorlog opnieuw af te zwakken. Op hetzelfde ogenblik kreeg de Vlaamse identiteit voor het eerst een uitgesproken anti-Belgische onderstroom en ontstond er een anti-Belgisch Vlaams-nationalisme. Hoewel er reeds sinds de historiografie van het interbellum van wordt uitgegaan dat de oorlog diende als katalysator van Belgisch patriotisme,⁸ is er nog niet veel concreet onderzoek gedaan naar deze veronderstelde intensifiëring van Belgisch nationaal gevoel bij brede lagen van de bevolking⁹. Reeds decennialang ligt de nadruk op de ontwikkeling van het Vlaamse nationalisme tijdens de oorlog en de invloed hierop van de Duitse *Flamenpolitik*.¹⁰ Aangezien de Vlaamse beweging op dit punt echter voornamelijk een minderheidsbeweging vormde, die grotendeels bestond uit intellectuele

en culturele elites, richten de meeste discussies rond patronen van nationale identificatie tijdens de oorlog zich op elites en politieke instellingen. Het bestaande onderzoek rond dit thema is dus grotendeels *top down* en grotendeels gericht op het Vlaamse, niet het Belgische, nationalisme.

In dit artikel wordt oorlogsnationalisme daarom vanuit een andere, sociaalhistorische bril bekeken. Wanneer we nationale identificatie louter bekijken vanuit de acties en denkbeelden van politieke en intellectuele elites, raken we slechts aan de oppervlakte van het verhaal. Ook de "gewone" man of vrouw creëerde zijn of haar (nationale) identiteit iedere dag in schijnbaar banale handelingen en interacties, en zette haar in op diverse strategische manieren. Om nationale identificatie te onderzoeken bij brede lagen van de bevolking, dienen we te kijken naar de samenhang ervan met enerzijds de sociale context en materiële welstand en anderzijds de subjectieve, rechtvaardigheidsgebonden percepties van die context en welstand. Inspiratie hiervoor kunnen we halen bij nationalisme-expert Miroslav Hroch en econoom Amartya Sen. Volgens Hroch intensifieert nationale identificatie wanneer zij functioneel wordt voor bepaalde groepen binnen een bepaalde sociale context¹¹. Om een cru economisch determinisme te voorkomen, koppelen we deze hypothese aan het theoretisch kader van Sen. Hij stelt voor om de levensstandaard te meten, niet aan de hand van absolute waarden en consumptiecijfers, maar op basis van subjectieve percepties van gelijke verdeling. Iemands inschatting van zijn levensstandaard hangt dan niet zozeer af van objectieve hoeveelheden, als wel van de perceptie dat zijn claim op voedsel een rechtvaardig gewicht krijgt binnen het algemene verdelingsvraagstuk¹².

8. Cf. HENRI PIRENNE, *La Belgique et la Guerre Mondiale*, Parijs, 1928, p. 50-53, p. 74.

9. ANTOON VRINTS, "All the Butter..." is bv. een uitzondering.

10. Zie bv. BRUNO YAMMINE, *Drang nach Westen. De fundamente van de Duitse Flamenpolitik (1870-1914)*, Leuven, 2011; LODE WILS, *Flamenpolitik en aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog* Leuven, 1974; Id., *Van Clovis tot Di Rupo: De Lange Weg van de Naties in de Lage Landen*, Antwerpen, 2005.

11. MIROSLAV HROCH, *Das Europa der Nationen: Die Moderne Nationsbildung im Europäischen Vergleich*, Göttingen, 2005, p. 242-243.

12. AMARTYA SEN, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford, 1981; MARTHA NUSSBAUM & AMARTYA SEN, *The Quality of Life*, Oxford, 1993.

Dat het gevaar voor determinisme niet uit de lucht gegrepen is, blijkt wel uit bestaand onderzoek. Wanneer er al geschreven wordt over patronen van nationale identificatie bij het gewone volk, wordt er vaak op zoek gegaan naar wat er “achter” dit discours schuilt. Zo onderzocht van Ypersele in haar studie van de naoorlogse repressie brieven die vlak na de bevrijding verstuurd werden door de bevolking om “slechte Belgen” te verklikken. Ze schrijft dat het patriotische discours in deze brieven slechts een retorische dekmantel was om de werkelijke grieven van de schrijvers te legitimeren en te collectiviseren. Deze grieven zijn steeds materieel: in de kern gaat het om deprivaties die door de ene wel en door de andere niet werden geleden¹³. Het verband tussen materiële omstandigheden (en de perceptie van gelijke verdeling) en nationale identiteit is ook in dit artikel van cruciaal belang, maar onze stelling verschilt op een cruciaal punt van die van van Ypersele. Het gevolg van haar aanpak is immers dat het discours van nationale identificatie gereduceerd wordt tot een laagje retorsch vernis. Dit lijkt voor haar automatisch te volgen uit het feit dat het (en dit is ontegensprekelijk het geval) op strategische wijze aangewend werd. Dat is echter een jammerlijke *non sequitur*. Emotie en materiële belangen zijn allebei aspecten van nationale identificatie en sluiten elkaar niet uit – zijn, sterker zelfs, vaak niet zo makkelijk van elkaar te onderscheiden. Ook Winter en Robert nemen, in hun monumentale *Capital Cities at War*, de nationale identificatie van leden van lagere sociale klassen niet voor vol aan. Volgens hen werd het register van nationale identificatie vaak gebruikt om de alledaagse omgeving van de sprekers te omschrijven: lokale identiteiten in nationale termen¹⁴. Hoewel we dit

inderdaad in ons achterhoofd moeten houden, wordt bij zulke zoektochten naar een “werkelijke betekenis” achter de holle betekenaars van een vaderlands discours, voorbijgegaan aan de concrete functies en betekenissen van de discursieve constructie van nationale identiteit. Zelfs wanneer andere sentimenten uitgedrukt worden in een nationaal taalgebruik, is de keuze voor zulk een taalgebruik op zich interessant en het onderzoeken waard.

Vragen om hulp, die verstuurd werden naar diverse liefdadigheidsinstellingen, lokale overheden en notabelen, vormen een ideale bron om het gebruik van nationale identificatie door gewone mensen aan het werk te zien in interactie – de enige locus waar patronen van identificatie en identiteitsvorming in feite geobserveerd kunnen worden: identiteit is immers geen vaste substantie die zich als een onveranderlijke kern inherent in ieder mens bevindt. Bovendien stellen deze bronnen, die geproduceerd werden door armere, minder machtige leden van de samenleving zélf, ons in staat te onderzoeken hoe zij zich een patriottisch discours toe-eigenden dat hen (zeker tijdens de oorlogsjaren) van bovenaf werd opgedrongen¹⁵. De armenbrief is voornamelijk in het Verenigd Koninkrijk het onderwerp van een rijke onderzoekstraditie¹⁶. Niet alleen zijn zulke brieven bronnen *from below* bij uitstek, ze zijn bovendien een belangrijke locus voor de constructie van *belonging* en identiteit. Zo blijkt in de Engelse casus recht op onderstand bij lagere sociale groepen essentieel geweest te zijn voor het vormen van hun identiteit en gevoel van behoren tot de gemeenschap.¹⁷ Alleen al tijdens het proces om dit recht te verkrijgen diende de

13. LAURENCE VAN YPERSELE, “L’appel à la mémoire et ses dérivés”, in XAVIER ROUSSEAU EN LAURENCE VAN YPERSELE (eds.), *La Patrie Crie Vengeance! La Répression des ‘Inciviques’ Belges au Sortir de la Guerre 1914-1918*, Brussel, 2008, p. 150.

14. JAY WINTER EN JEAN-LOUIS ROBERT (eds.), *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge, 1997, p. 6-7.

15. MAARTEN VAN GINDERACHTER, “If your Majesty...”, p. 70-71.

16. THOMAS SOKOLL, *Essex Pauper Letters, 1731-1837*, Oxford, 2001; ALANNAH TOMKINS EN STEVEN KING, *The Poor in England 1700-1850: An Economy of Makeshifts*, Manchester 2010; ALYSA LEVENE, PETER KING, STEVEN KING, DEBORAH S. SYMONDS, ALLANAH TOMKINS, THOMAS NUTT & LISA ZUNSHINE, *Narratives of the Poor in Eighteenth-Century Britain*, Londen, 2006; en de hieronder aangehaalde werken.

17. JOHN INNES, STEVEN KING EN ANNE WINTER, “Introduction. Settlement and Belonging in Europe, 1500-1930s: Structures, Negotiations and Experiences”, in *Migration, Settlement and Belonging in Europe, 1500-1930s*, New York, 2013, p. 2-3.

arme zijn of haar identiteit, zijn of haar narratief te construeren – opnieuw voornamelijk in relatie tot een gemeenschap, tot een collectieve identiteit¹⁸. In deze brieven heeft de arme dus *agency* om zichzelf te construeren als het soort persoon dat recht heeft op hulp. Er vindt een expliciete constructie van een zelf plaats, en het individu schrijft zich letterlijk in een gemeenschap in. De mate waarin iemand behoorde tot de gemeenschap was afhankelijk van bepaalde claims die Keith Snell ‘*socio-moral*’ noemt en die gebaseerd waren op de normen en waarden van de gemeenschap in kwestie. Op basis van zulke claims werd een ‘*core belonging*’ geconstrueerd, waarin sommigen het gevoel hadden, of door anderen gepercipieerd werden, in grotere mate tot de gemeenschap te behoren dan anderen¹⁹. Door armenbrieven uit bezet België te onderzoeken, kunnen we dus kijken of er hier een vorm van ‘*core belonging*’ bestond die ten dele vormgegeven werd door de constructie van een nationale identiteit. Natuurlijk kan de vraag opgeworpen worden hoe we conclusies kunnen trekken over iemands diepste zelf-perceptie door een discours te onderzoeken dat bovenal strategisch is. Vertellen de brieveschrijvers de geadresseerde niet gewoon wat (zij denken dat) deze wil horen? En maakt dit iedere vorm van zelfrepresentatie in de brieven niet potentieel on-authentiek? Gerechtaerdigde vragen, maar de steller ervan ziet enkele cruciale punten over het hoofd.

Ten eerste gaat hij al te snel over het gedeelte tussen haakjes: vertellen de brieveschrijvers de geadresseerde niet gewoon wat (*zij denken dat*) deze wil horen? Tot op zekere hoogte wel. Toch is het feit dat er überhaupt zoiets bestaat als ‘wat [de brieveschrijver] denkt dat [de geadresseerde] wil horen’, op zich al betekenisvol. Het impliceert immers dat er, in zekere mate, een

gedeeld denkkader bestaat tussen hen. Volgens Pierre Bourdieu voltrekt iedere actie, iedere discursieve uiting van het individu, zich binnen de grenzen van wat hij de *habitus* noemt: een complex van mentale structuren, voorkeuren en overtuigingen die bestaan in ieder mens en iedere groep²⁰. Monique Scheers interpretatie van de *habitus*, waarin deze ook emotionele praktijken omvat, biedt een kader om nationale identificatie in dit licht te zien²¹. Volgens deze theorie is het voor individuen onmogelijk om op eigen houtje een uitstapje te maken buiten de mentale en morele structuren waarin zij zich voortbewegen, buiten wat denkbaar en voelbaar is binnen hun historische en sociale context. Een discours van nationale identificatie kan dan niet louter een reflectie van, of een inspelen op, een dominante ideologie van bovenaf geweest zijn. We kunnen immers niet in ondubbelzinnige termen spreken over “zij die dominant zijn” en “zij die gedomineerd worden”. Massa en elite, brieveschrijvers en geadresseerden, delen dezelfde bredere sociale en historische context en hebben dus een gedeeltelijk overlappende *habitus*. Omdat zij elkaar continu ontmoeten in interactie, onderhandelingen, conflicten en samenwerking, raken de mentale en morele kaders van verschillende sociale groepen op elkaar afgestemd en worden zij door elkaar beïnvloed. Hoewel individuele leden van deze groepen een aantal opties en strategieën te hunner beschikking hebben staan, worden deze enerzijds bepaald door externe limieten en bestaande machtsstructuren, en anderzijds door de *habitus*, de totaliteit van de diep ingebakken voorkeuren en overtuigingen die op hun beurt ook weer voortkomen uit die externe structuren en afbakeningen. Of het individu nu meer of minder macht heeft, het kan niet buiten deze denkkaders stappen. Zelfs strategisch toegeëigend taalgebruik moet op zijn minst dicht genoeg

18. *Idem*, p. 12-13; KEITH SNELL, *Parish and Belonging: Community, Identity and Welfare in England and Wales, 1700-1950*, Cambridge, 2006, p. 132.

19. KEITH SNELL, *Parish and Belonging...*, p. 108.

20. PIERRE BOURDIEU, *The Logic of Practice*, Stanford, 1990.

21. MONIQUE SCHEER, “Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotion”, in *History and Theory*, nr. 51, 2012.

aansluiten bij de (emotionele) habitus om geïnterioriseerd te kunnen worden. Indien zulk een strategisch discours ons dus inderdaad niet per se iets kan zeggen over de “authentieke” overtuiging of identiteit van een briefschrijver, vertelt het ons wél veel over het mentale landschap waarin deze zich voortbeweegt.

Het woord “authentiek” in de vorige zin brengt ons meteen bij een tweede repliek op de hypothetische criticus. Hij gaat immers ten onrechte uit van het bestaan van een *a priori* identiteit die als een transcendente entiteit achter de taal verborgen ligt. Het uitgangspunt van dit onderzoek ligt echter dichter bij dat van Sartre wanneer hij stelt dat de mens “niets anders [is] dan wat hij van zichzelf maakt”²². Hij is “niets anders dan zijn project, hij bestaat slechts voor zover hij zich verwezenlijkt, hij is dus niets anders dan de som van zijn daden, niets anders dan zijn eigen daden”²³. Er bestaat, met andere woorden, geen “diep vanbinnen”. Er bestaat geen onderscheid tussen een innerlijke identiteit en een identiteit die in (woord-)daad naar buiten toe wordt geprojecteerd (al dan niet strategisch).

Ten slotte hoeven een strategisch en een emotioneel discours elkaar niet uit te sluiten. Indien de overlevingsstrategie gedefinieerd kan worden als *‘the one-off or repetitive and coordinated use of resources to achieve a particular purpose’*,²⁴ wordt er meestal van uitgegaan dat dit om louter materiële doelen gaat en niet om het psychologische welzijn. Fontaine en Schlumbohm kaartten die eenzijdige opvatting reeds aan, en wijzen op het belang van overlevingsstrategieën in het bouwen en onderhouden van een coherent zelfbeeld: *‘the very notion of survival cannot be restricted to a hard core of physical subsistence, but is always shaped by perception and self-perception’*²⁵.

Ook Stack bepleit een meer ‘holistische’ benadering van strategieën die aandacht heeft voor het emotionele aspect, en benadrukt het belang ervan voor het onderhouden van een positieve identiteit en zelfbeeld. Zulke strategieën manifesteren zich dan in discours door het ‘uitrekken’ van bepaalde waarden die geassocieerd worden met de hogere sociale klassen door leden van lagere sociale groepen. Zo kunnen zij zichzelf, ondanks hun levensomstandigheden, alsnog definiëren aan de hand van hun eigen interpretatie van deze waarden²⁶.

Ten slotte moeten we deze brieven kort situeren binnen de context van de hulpverlening in bezet België. Voor de Eerste Wereldoorlog werden brieven voornamelijk verzonden naar Burelen van Weldadigheid, lokale of regionale overheden (zoals stads- of provinciebesturen) en personen die macht of status bezaten (zoals burgemeesters, adellijke dames, of leden van het koningshuis). Veel onderzoek werd hier voor de Belgische casus niet naar gedaan. De onderzoeken van Van Ginderachter en De Keulenaer zijn de belangrijkste voorbeelden²⁷. Zij observeerden in hun bronnen processen van identiteitsconstructie, al bleef nationale identificatie veelal afwezig. Vooral in het geval van Van Ginderachter is dit opmerkelijk, aangezien hij brieven gericht aan het koningshuis bestudeerde. Hij laat in het midden of het gaat om een gebrek aan voldoende kennis of vaardigheid bij de briefschrijvers om dit discours te hanteren, of om een gebrek aan relevantie ervan binnen de context van de armenzorg (in de ogen van de briefschrijvers). De Keulenaer vermoedt het eerste en bestempelt nationale identificatie als een elite-fenomeen, maar wellicht gaat het om een combinatie tussen deze twee redenen. Tijdens de oorlog veranderden de omstandigheden echter drastisch, en vielen deze beide oorzaken van het

22. JEAN-PAUL SARTRE, “Existentialisme is humanisme”, in *De uitgelezen Sartre*, Tiel, 2000[1946], p. 237.

23. *Idem*, p. 247.

24. MARCEL VAN DER LINDEN, “Introduction”, in *Rebellious Families: Household Strategies and Collective Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New York, 2002, p. 5.

25. LAURENCE FONTAINE EN JÜRGEN SCHLUMBOHM, “Household Strategies for Survival: An Introduction”, in *Household Strategies for Survival 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation*, Cambridge, 2000, p. 10.

26. CAROL STACK, *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*, New York, 1983, p. 125.

27. MAARTEN VAN GINDERACHTER, “If youf Majesty...”; ELINE DE KEULENAER, *Hij doet aanmerken...*.

gebrek aan nationale identificatie in de armenbrief gedeeltelijk weg. Het landschap van de hulpverlening ging er totaal anders uitzien. In de herfst van 1914 werd door bankier Emile Francqui het *Comité National de Secours et d'Alimentation* opgericht. Het Comité zorgde, in samenwerking met de *Commission for Relief in Belgium* (dat voedingswaren van overzee invoerde), vier jaar lang voor de bevoorrading en distributie van voedsel in het bezette land, voedde tijdens de oorlogsjaren miljoenen Belgen, en verleende financiële steun aan de werklozen. De overkoepelende organisatie, die zowat fungeerde als de onofficiële regering van het bezette land, vertakte zich doorheen België in een dicht netwerk van provinciale en lokale comités. Bij de brieven die hier bestuderen, moeten we er rekening mee houden dat het gaat om mensen die vragen om een uitzondering: steunrechtvaardigheid was in principe automatisch, dus zij die vragen om hulp schreven, vroegen om meer steun dan die waartoe ze automatisch gerechtigd waren óf weigerden zich te voegen naar het systeem. Leden van de middenklasse, bijvoorbeeld, waren vaak te beschaamd om in de soeprij te gaan staan. De groep hulpbehoevendenden was door de oorlog natuurlijk veel groter, breder en diverser geworden dan tevoren. Plots zagen ook leden van de middenklassen, hun positie dramatisch veranderd ten gevolge van de oorlog, zich noodzaak hulp te vragen. Naast het *Comité National* bestond er een caleidoscoop aan kleinere hulporganisaties en liefdadigheidsinstellingen, vaak uit de grond gestampt door meer goeude burgers of leden van de adel. Ook bleef ook de praktijk van het aanschrijven van individuele notabelen druk in gebruik. Het waren afgaande op ons corpus inderdaad voornamelijk *nieuwe armen*, verarmde leden van de middenklasse, die dit discrete middel inzetten.

III. Het corpus

We gebruiken het arrondissement Antwerpen als *case study*. De keuze voor een voornamelijk stedelijke omgeving werd ingegeven door de kenmerken van het socio-economische landschap van bezet België: het was immers voornamelijk in de steden dat de honger en de werkloosheid piekten. Op het platteland was de ellende ietwat minder schrijnend, aangezien de landbouwers zich nog dicht bij de bron van de voedselproductie bevonden²⁸. De economische bedrijvigheid in Antwerpen had zwaar te lijden onder de oorlog. Naast de meeste fabrieken lag ook de haven zo goed als stil²⁹. Wat de brieven in het corpus onder meer zo interessant maakt, is dat ze vaak afkomstig zijn van mensen die een enorm contrast, een enorme neergang ervaren tegenover hun vooroorlogse economische toestand: hun ervaring loopt parallel aan die van de stad zelf, van bloeiend industriële handelsbolwerk naar een, in de woorden van Van Ostaijen, 'stuk gereten arme grond/een vertrapte grond/een heidegrond/een bezette stad'³⁰. Van de inwoners van deze bezette stad vonden we, verspreid over diverse archieven, 190 brieven van 168 unieke brieverschrijvers³¹. Ongetwijfeld vormen de bewaarde brieven slechts een fractie van de brieven die daadwerkelijk geschreven werden. Het leeuwendeel van de brieven komt onverwachts niet uit de archieven van de diverse vertakkingen van het *Nationaal Comité*, maar uit het persoonsarchief van Baron Gaston van de Werve en van Schilde. Van de Werve, telg van het gelijknamige adellijke geslacht en katholiek politicus, was sinds 1912 provinciegouverneur van Antwerpen. Na de val van Antwerpen werd hij door de bezetter vastgezet in zijn eigen woning en ontheven uit zijn ambt als gouverneur. Niettemin bleef hij een vast aanspreekpunt voor de bevolking.

28. PETER SCHOLLIERS, "België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921", in *Mensen in Oorlogstijd*, Brussel, 1988, p. 160; Antoon Vrints, "All the Butter...", p. 245.

29. SAM VAN CLEMEN, *Den oorlog verklaard! De Grote Oorlog in de provincie Antwerpen*, Antwerpen, 2003, p. 101-110.

30. PAUL VAN OSTAIJEN, "Vers 6", in *Music-Hall*, Amsterdam, 1996, p. 68.

31. FelixArchief, *Antwerps Komiteit voor Hulp*, 729#32, 729#116, 729#133 (35 brieven). Rijksarchief Beveren, *Archief van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen*, 1503, 1635 (11 brieven). Rijksarchief Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 389, 393, 1055, 1063, 1064, 1065, 1067, 1071, 1080, 1083 (144 brieven)

Klaarblijkelijk bleef hij in haar ogen zijn status als gouverneur behouden, tenminste op een symbolisch niveau. Wellicht werd dit nog versterkt door het feit dat hij en zijn vrouw beiden zetelden in verscheidene liefdadigheidscomités. Misschien nog meer onverwacht is dat het grootste deel van de brieven in dit persoonsarchief niet verstuurd

werd naar de Baron zelf, maar naar zijn vrouw, Barones van de Werve en de Schilde. Het fonds leverde 144 brieven op (75,8% van het totale corpus), waarvan 115 gericht aan de Barones, 17 aan de Baron en 12 aan overige personen. Onderstaande tabel biedt een overzicht van de geadresseerden van al de brieven in het corpus³².

| Geadresseerde | Aantal brieven |
|---|----------------|
| Baronnes Van de Werve en de Schilde | 115 |
| Baron Van de Werve en de Schilde (Gouverneur Provincie Antwerpen) | 17 |
| Jan De Vos (burgemeester Antwerpen) | 14 |
| Louis Franck (schepen en voorzitter Comité National) | 4 |
| Victor Desguin (schepen) | 4 |
| Alfred Cools (schepen) | 1 |
| Schepencollege Antwerpen | 1 |
| Lokaal Komiteit Antwerpen | 9 |
| Provinciaal Komiteit Antwerpen | 4 |
| (Voorzitter) Komiteit de Merode | 2 |
| Comité voor hulp aan weduwen en wezen van officieren van het Belgisch leger | 1 |
| Niet-gespecificeerd Komiteit | 5 |
| Mijnheer Ritchie (Secretaris Antwerps Komiteit) | 2 |
| Generaal-Commandant van de Pyrotechnische School | 1 |
| Mijnheer Heinburger | 1 |
| Niet nader genoemde personen | 6 |

Tabel 1. Geadresseerden van 190 armenbrieven in het arrondissement Antwerpen, 1914-1918. Bron: Felix-Archief, Antwerps Komiteit voor Hulp; Rijksarchief Beveren, Archief van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen; Rijksarchief Beveren, Archief van de familie van de Werve en van Schilde.

Meteen valt op dat de overgrote meerderheid van de brieven (163 van 190) gericht is aan individuele personen. Dit lijkt erop te wijzen dat er nog steeds, zoals in het *Ancien Régime*, geschreven werd naar rijke, aristocratische beschermheren of –vrouwen voor steun. Terwijl er tegenover bureau-cratistische instanties meer voor de hand liggende manieren waren om zijn grieven kenbaar te maken

(bijvoorbeeld ten kantore een klacht indienen), was de brief wellicht het geëigende medium om een verzoek tot dergelijke lui te richten. Aangezien niet alleen de identiteit van de brieveschrijver, maar ook die van de geadresseerde, het discours in de brief fundamenteel beïnvloedt, heeft het grote aantal brieven gericht aan de aristocratische vrouw van een katholiek politicus uiteraard een

32. Zoals blijkt uit deze tabel, lopen vindplaats en geadresseerde niet noodzakelijk gelijk: brieven aan eenzelfde ontvanger bevonden zich soms verspreid over diverse archieven (bv. in het geval van Louis Franck) en ook in het archief van de familie van de Werve en van Schilde bevonden zich brieven gericht aan andere geadresseerden.

grote impact op ons corpus en de bevindingen die eruit voortkomen³³. Zoals zo vaak het geval is bij *history from below*, waar de bronnen gefragmenteerd en slecht of inconsequent bewaard zijn, is het ook hier een kwestie van roeien met de riemen die we hebben. Mits de nodige voorzichtigheid hoeft dit geen nadeel te zijn. Op deze manier krijgen we immers een uniek zicht op de interactie van de bevolking met een boegbeeld van de elite, een vrouw bovendien, die een in die periode afstervend systeem van armenhulp symboliseert.

118 brieven (62,1%) werden opgesteld in het Nederlands – een meerderheid, maar geen overweldigende; 72 brieven (37,9%) werden dus in het Frans geschreven, en dit is verrassend. Volgens de volkstelling van 1910 beheerste in de provincie Antwerpen immers slechts een kleine 15% van de bevolking de Franse taal³⁴. Bij de Franstalige brieven gaat het maar in twee of drie gevallen om inwijkelingen uit Frankrijk of Wallonië. We kunnen

er dus van uitgaan dat een aanzienlijk deel werd geschreven door langer gevestigden, die veelal het Nederlands als moedertaal hadden. In sommige brieven is het Frans gebrekkig, maar dit is verre van altijd het geval; in de meeste gevallen ligt de kwaliteit van het Frans vrij tot zeer hoog. Deze briefschrijvers dachten duidelijk dat het “zo hoorde” om de autoriteiten of personen van gezag aan te schrijven in het Frans. Dit doen ze niet alleen naar de Franstalige barones van de Werve en van Schilde; bijna de helft (zes op veertien) van de brieven gericht aan de Antwerpse burgemeester Jan De Vos is opgesteld in het Frans. Er werd dus duidelijk een link gelegd tussen formele correspondentie en het gebruik van het Frans. Natuurlijk moest men het Frans ook nog voldoende beheersen om zich er op min of meer begrijpelijke wijze schriftelijk in uit te kunnen drukken. Dit is een eerste aanwijzing dat ons corpus eerder stemmen uit de middenklasse bevat dan uit de laagste sociale groepen (die het Frans helemaal niet machtig waren).

| Beroep | Aantal bemiddelaars |
|---------------------------------|---------------------|
| Geen vermeld | 6 |
| Pastoor | 2 |
| Geneesheer | 1 |
| Bureauchef bij douane | 1 |
| Lerares | 1 |
| Non | 1 |
| Opzichter Pyrotechnische School | 1 |
| Politiecommissaris | 1 |
| Welgestelde dame met personeel | 1 |

Tabel 2. Beroepen van de bemiddelaars in armenbrieven uit het arrondissement Antwerpen, 1914-1918. Bron: FelixArchief, Antwerps Komiteit voor Hulp; Rijksarchief Beveren, Archief van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen; Rijksarchief Beveren, Archief van de familie van de Werve en van Schilde.

Een schets van de sociale achtergrond van de briefschrijvers is onontbeerlijk, aangezien het verband tussen positie in het sociale landschap en nationale identificatie één van de belangrijkste uitgangspun-

ten is. Zulk een schets is niet vanzelfsprekend: vele brieven vermelden geen beroep of slechts een vaag omschreven werkzaamheid. Toch kunnen we de briefschrijvers *grosso modo* onderverdelen in

33. Pogingen om brieven te vinden gericht aan andere eminente figuren (bijvoorbeeld socialistische politici als Augustin De Bruyne, of liberalen zoals Louis Franck) om tot een meer evenwichtige selectie te komen, draaiden op niets uit (al zijn enkele van de brieven die teruggevonden werden in het archief van het Lokale Komiteit van Antwerpen wel gericht aan Victor Desguin en Louis Franck).

34. LUC BOEVA, “Taalminderheden – Franstaligen in Vlaanderen”, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998.

vier groepen: vijftien bemiddelaars die een goed woordje doen voor iemand anders; 63 werkloze briefschrijvers; twaalf briefschrijvers die nog aan het werk lijken te zijn; en ten slotte 73 briefschrijvers die helemaal niets vermelden. Tabel 2 geeft de beroepen van de bemiddelaars weer. Van de 63 werkloze briefschrijvers maken er 38 geen melding van een voormalig beroep, al geven vijf hiervan wel aan dat ze specifiek vanwege de oorlog werkloos zijn; van de overige 25 wordt het voor-

malige beroep of sociale positie weergegeven in tabel 3, alsook het al dan niet expliciet wijten van de werkloosheid aan de oorlog. Tabel 4, ten slotte, biedt een overzicht van de aanvragers die nog aan de slag zijn. De beroepen werden schematisch gegroepeerd – niet alle briefschrijvers geven even precieze informatie, en bovendien is het voornamelijk de bedoeling om een globaal beeld te geven van hun positie in het sociale landschap, niet van hun exacte beroepsactiviteiten.

| Voormalig beroep of sociale klasse | Aantal briefschrijvers | Werkloosheid expliciet voorgesteld als direct gevolg van de oorlog? |
|--|------------------------|---|
| Bedienden (hoger huispersoneel, kantoorbedienden, leerkrachten etc.) | 13 | 11 |
| Ambachtslieden en kunstenaars | 4 | 4 |
| Arbeiders | 4 | 3 |
| Middenstanders | 3 | 3 |
| Bourgeoisie | 1 | 1 |

Tabel 3. Voormalige beroepen of sociale positie van werkloze schrijvers van armenbrieven uit het arrondissement Antwerpen, 1914-1918. Bron: FelixArchief, Antwerps Komiteit voor Hulp; Rijksarchief Beveren, Archief van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen; Rijksarchief Beveren, Archief van de familie van de Werve en van Schilde.

| Beroep | Aantal briefschrijvers |
|--|------------------------|
| Bedienden (hoger huispersoneel, leerkrachten, bewakers etc.) | 5 |
| Middenstanders | 4 |
| Politieagent | 3 |

Tabel 4. Beroepen van werkende schrijvers van armenbrieven uit het arrondissement Antwerpen, 1914-1918. Bron: FelixArchief, Antwerps Komiteit voor Hulp; Rijksarchief Beveren, Archief van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen; Rijksarchief Beveren, Archief van de familie van de Werve en van Schilde.

Op basis van deze weliswaar incomplete informatie lijken zeer weinig brieven geschreven te zijn door leden van de laagste sociale groepen, zoals arbeiders. Zo is het veelzeggend dat we geen scherp onderscheid kunnen maken tussen bemiddelaars en hulpbehoevenden. Bij beiden treffen we voornamelijk leden van de middengroepen aan, en de verschillen in status zijn klein: zo is een van de bemiddelaars politiecommissaris, terwijl enkele hulpbehoevenden politieagenten zijn, of is de bureauchef van de douane bemiddelaar,

terwijl twee van zijn kantoorbedienden schrijven in de capaciteit van hulpbehoevenden. We kunnen dus bezwaarlijk zeggen dat beide groepen van compleet verschillende werelden komen. Natuurlijk vermelden vele briefschrijvers helemaal geen beroep, en geven vele anderen ons slechts een vaag idee van hun beroepsleven, zodat voorzichtigheid geboden blijft. We kunnen er niet van uitgaan dat de minderheid die effectief een huidige of voormalige werkzaamheid aangeeft, representatief is voor alle briefschrijvers: immers is de reden

waarom sommigen hun werkzaamheden wel vermelden en anderen niet, onbekend, en wellicht is het vermelden op zich al betekenisvol. Toch lijkt het erop dat vele briefschrijvers eerder tot de (lagere) middenklasse behoren dan tot de laagste sociale groepen. Over het algemeen vinden we hen eerder terug in bedienden- en bureaujobs dan in arbeidersjobs. Tijdens de oorlog verloren zij hun baan of zagen ze de inkomsten van hun arbeid, hun arbeidsuren of het aantal klanten dalen, waardoor ze plots genoodzaakt waren hulp te zoeken.

Over het ontbreken van de laagste sociale groepen uit het corpus (in scherpe tegenstelling tot de armenbrieven uit de 19^e eeuw) kunnen we enkele hypothesen formuleren. Ten eerste stonden zij wellicht gewoon in de rij van de voedselbedeling, en uitten ze eventuele eisen of klachten ter plaatse. In de soeprij gaan staan was net wat verarmde leden van de middenklassen niet wilden. Zij schreven omdat ze niet wilden meedraaien in het systeem, maar een uitzondering wilden. Ten tweede gooidde de oprichting van het *Nationaal Comité* het oude liefdadigheidssysteem danig overhoop. Reeds voor de oorlog werd langzaam geëvolueerd richting een sociale politiek van rechten, en dit werd bestendigd door onder andere de nationale werkloosheidsuitkering van het Comité³⁵. Net daarom is het feit dat er zo overweldigend veel naar notabelen geschreven werd, veelzeggend. Het gaat heel waarschijnlijk om een strategie van de middengroepen, die het als beneden hun stand zagen om deel te nemen aan dit nieuwe systeem van gelijke rechten.

De overheersende ervaring in de brieven is er een van neergang, van een neerwaartse sociale mobiliteit en destabilisatie die duidelijk traumatiserend is voor vele briefschrijvers. Deze ervaring heeft natuurlijk haar weerslag op hun zelfbeeld. Identificatieprocessen in de brieven kunnen voor hen dus zeker gewerkt hebben als een emotionele strategie in een streven naar een coherente identiteit. Hoe dan ook zagen mensen die nooit eerder hulp hadden aangevraagd, zich plots genoodzaakt dit

te doen. Het publiek van de armenzorg was plots verruimd én veranderd. Deze verschuiving vormt een mogelijke verklaring voor het verschil dat we waarnemen tussen deze brieven en de 19^e-eeuwse brieven die Van Ginderachter en de De Keulenaer bestudeerden. Zij moesten vaststellen dat het nationale ampere aan bod kwam in de armenbrieven. Het feit dat dit plots wél het geval blijkt te zijn tijdens de oorlog, valt ten dele te wijten aan de aanwezigheid van de Duitse bezetter en de materiële en emotionele onzekerheid van de oorlogsjaren die de inwoners van het bezette land een impuls gaf om een sterke, positieve identiteit te construeren ten opzichte van die buitenstaanders. Ook de expliciete positionering van het *Nationaal Comité* als een organisatie die instond voor het welzijn van de natie, de gemeenschap van Belgische burgers, draagt ertoe bij dat we plots een discours van nationale identificatie aantreffen in de armenbrieven. Een derde mogelijke factor is echter dat we plots te maken hebben met een enorme toevloed van briefschrijvers uit de middengroepen – die wellicht ook al voor de oorlog sterker geïntegreerd waren in de natie dan de lagere sociale groepen. Dit wordt mede bevestigd door het veel lagere aandeel Franstalige brieven in De Keulenaers corpus: 22 van de 319, of nog geen 7%, werd opgesteld in het Frans, tegenover bijna 38% in dit corpus. Toch mogen we de cruciale rol van context niet uit het oog verliezen. In welke mate een Belgisch nationaal bewustzijn al dan niet aanwezig was bij niet-elitegroepen voor de oorlog, valt moeilijk te achterhalen. Punt is dat het blijkbaar niet urgent was, of niet als urgent ervaren werd, in de context van de armenzorg, en dat dit tijdens de oorlog plots wel het geval werd.

IV. Nationale identificatie als strategie

Hoe werd nationale identificatie nu concreet gebruikt in de brieven? Armenhulp hangt sterk samen met de idee van de gemeenschap. Deze samenhang wordt ook benadrukt in de brieven. Zo schrijft weduwe

35. GISELLE NATH, *Brood...*, p. 22-32; p. 262-263.

Volckerick dat indien haar vraag “wederom slecht uitvalt (...) wij ons lot maar [zullen] afwachten daar toch voor ons bij geen mensch hulp is en wij overal te veel zijn (...) wij zullen maar leven tot er van zelf een einde aan komt”³⁶. Hoewel dit uiteraard deel is van een retorische strategie die mikt op de emoties van de geadresseerde (een niet nader genoemd lid van het provinciaal Komiteit), wordt hier wel een expliciete connectie gemaakt tussen recht op hulp en behoren tot, of uitgesloten zijn van, de gemeenschap. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat deze notie van gemeenschap regelmatig gebruikt wordt om een claim of klacht kracht bij te zetten. Sommige brieven zijn zodanig opgesteld dat de gemeenschap de voornaamste consideratie van de schrijver lijkt te zijn; niet eigenbelang, maar net het collectieve belang domineert. Natuurlijk is dit deels een retorische tactiek – maar alleen al het feit dat die piste gebruikt werd, en klaarblijkelijk efficiënt bevonden werd, wijst op een heersende perceptie dat een eis die gekaderd werd binnen het algemene belang automatisch meer waard was dan een uitgesproken individuele eis. Dit mechanisme zien we aan het werk in de klachtbrief van een zekere Robert (geen achternaam vermeld) over de distributie van het voedsel door het lokale Comiteit. Hij opent zijn schrijven aldus: “*Ils sont des milliers à Anvers, qui par suite de la guerre, sont obligés, malgré eux, de mettre bas toute fierté personnelle, pour accepter la main que leur tend la Comité de Secours (...). C’est en leur nom, que j’ai l’honneur de vous adresser la présente*”³⁷. De schrijver positioneert zich hier als een woordvoerder voor de gemeenschap waar hij deel van uitmaakt, en maakt zo de link tussen hulp en gemeenschap expliciet. Hij geeft echter ook aan dat het behoren tot deze gemeenschap onderhevig is aan bepaalde criteria. Wanneer hij het heeft over mensen die “*malgré eux*” om hulp moeten vra-

gen, maakt hij een onderscheid tussen de “*deserving poor*”, verarmd door omstandigheden buiten hun controle, en de overigen die hun armoede enkel aan zichzelf te danken hebben. Armenhulp, gemeenschap en socio-morele claims tot het behoren van deze gemeenschap hangen dus onderling samen. Een belangrijk aspect van de armenbrief is het concept van de *moral economy*, geïntroduceerd door E. P. Thompson³⁸. Binnen iedere gemeenschap bestaan bepaalde rechtvaardigheidsopvattingen. Zo werd er binnen de context van de armenhulp lang van uitgegaan dat de armere leden van de gemeenschap het recht hadden geholpen te worden door de rijkere³⁹. Tijdens de Eerste Wereldoorlog zou deze *moral economy* veel meer dan tevoren gebaseerd geweest zijn op een uitgesproken nationale gemeenschap – met als gevolg dat vele briefschrijvers hun identiteit construeerden in nationale termen, als leden van deze gemeenschap. Anders dan volgens Thompson tijdens het Ancien Régime het geval was, verwezen vele briefschrijvers niet naar de traditie, maar net naar het feit dat ze *nieuwe armen* waren. Net omdat ze nooit eerder beroep op hulp hadden gedaan, maar er buiten hun wil om toe gedwongen werden, gebruikten ze als argument om zich als *deserving poor* neer te zetten.

Het Nationaal Comiteit speelde een grote rol in deze evolutie. In zijn klachtbrief omschrijft Robert het Comité als een “*oeuvre humanitaire, dont tous apprécient l’utilité et la grandeur*”⁴⁰. Het woordje “*tous*” bevestigt het beeld van het *Nationaal Comiteit* als een organisatie voor *alle Belgen* (want dat is natuurlijk wat “*tous*” hier betekent: de “*Nationaal*” in de naam is niet toevallig). Dit is meteen ook de reden waarom Robert daarna op nietsontziende toon begint in te hakken op de kwaliteit van de voedselvoorziening. Door zichzelf te posi-

36. Brief Mevr. Volckerick (Rijksarchief Beveren, *Archief van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen*, 1635 [23/03/1917]).

37. Brief Robert [...], (FelixArchief, *Antwerps Komiteit voor Hulp*, 729#133 [12/02/1915]).

38. E. P. THOMPSON, “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”, in *Past & Present*, nr. 50, 1971, p. 76-136.

39. Zie LYNN HOLLEN LEES, *The Solidarities of Strangers: The English Poor Laws and the People, 1700-1948*, Cambridge, 1998, p. 74-79; KEITH SNELL, *Parish and Belonging...*, 132; ELINE DE KEULENAER, “Hij doet aanmerken...”, p. 95-105; MAARTEN VAN GINDERACHTER, “If your Majesty...”, p. 78-79.

40. Brief Robert[...]

tioneren als lid van deze nationale gemeenschap, maakt hij van het Comité en zijn werking iets wat hem intrinsiek aanbelangt. Met de oprichting van het *Nationaal Comité* kwam er in België voor het eerst een basale vorm van sociale zekerheid tot stand, die bovendien expliciet verbonden werd aan het nationale. De organisatie werd opgericht voor “de Belg” (zie de alomtegenwoordigheid van dat woord in Albert Henry’s werk over het Comité),⁴¹ en ging al snel gelden als een officieuze regering van het bezette land. “*Substitué aux droits du Roi et du Parlement, disposant du pouvoir législatif et du pouvoir exécutif (...), il lui appartenait de garantir l’existence matérielle du peuple auquel il venait de s’imposer*”, schrijft Pirenne⁴². De organisatie die het dichtst in de buurt kwam van een regering, was er dus één die het materiële welzijn van de Belgische bevolking als bestaansreden had. Het gevolg was dat er zich voor het eerst in België een nationale materiële belangengemeenschap vormde. Lid zijn van de Belgische gemeenschap werd, voor de 90% van de bevolking die afhankelijk was van voedselhulp,⁴³ de beste garantie voor haar welzijn. Armenhulp was bovendien in het verleden nooit onvoorwaardelijk. Vaak werd op basis van (morele) criteria onderscheid gemaakt tussen “goede” en “slechte” armen, tussen “*the deserving poor*” en de anderen⁴⁴ – en schiepen de armen zichzelf ook naar dit beeld⁴⁵. In de oorlogscontext gingen deze morele criteria al snel samenhangen met patriotische verwachtingen. “Goede armen” werden “goede Belgen”. Het vermoeden van een minder dan totale afkeer van de Duitsers werd afgestraft door het ontzeggen van steun⁴⁶.

Binnen deze context is nationale identificatie in de brieven sterk verknoot met noties van soci-

ale rechtvaardigheid en gelijke verdeling binnen de (nationale) gemeenschap. Dit uit zich geregeld in een “ik ook”-discours, of, meer precies, een “waarom zij wel en ik niet”-discours. Zo hoopt Maria Wijgers, in haar brief aan de Barones, dat “ik ook eens zal mogen genieten van dit liefdadig werk”⁴⁷. Het woordje “ook” verbindt haar geval aan een bredere gemeenschap en lijkt aan te geven dat haar, als lid van deze gemeenschap, groot onrecht wordt aangedaan. Ook weduwe Willemsen positioneert zich als rechthebbend lid van deze gemeenschap, wanneer ze de burgemeester vraagt om de steun “waar ik nog denkkelijk ook mijn rechte nog tot heb gelijk andere mensche”⁴⁸. Deze korte zinsnede gaat gebukt onder woorden als “nog”, “ook”, of “gelijk”, die allemaal éénzelfde idee uitdrukken: dat van een eerlijke verdeling van rechten binnen de gemeenschap. Het woordje “denkelijk” impliceert dat dit vanzelfsprekend zou moeten zijn. Soms wordt explicieter aangegeven dat deze gemeenschap van gelijke rechten een uitgesproken *nationale* gemeenschap is. Mevrouw Ryon-Vanroost, van wie de man aan het front verkeert, schrijft: “Ik verneem deze morgend dat de andere dames zaterdag hun geld ontvangen hebben, ik kan maar niet begrijpen waarom ik nu deze maand wederom niets ontvangen heb, Mijn man moet dagelijks zoowel zijn leven te pand stellen voor het Vaderland als de andere, nu denk ik wel dat ik toch zooveel recht heb, de toegestane ondersteuning te ontvangen, die andere zonder moeite verleend wordt”⁴⁹. De zin staat vol met de betekenaars van het “ik ook”-discours: “de andere dames”, “zoowel... als de andere”, “toch zooveel recht”, “die andere”. Zij construeert (en benut) hier dus niet alleen haar eigen nationale identiteit, maar ook een nationale

41. ALBERT HENRY, *L’Oeuvre du Comité National de Secours et d’Alimentation Pendant la Guerre*, Brussel, 1920.

42. HENRI PIRENNE, *La Belgique...*, p. 132.

43. Althans in de steden: GISELLE NATH, *Brood...*, p. 13.

44. HENRY FRENCH & JONATHAN BARRY, “Introduction”, in *Identity and Agency in English Society 1500-1800*, Houndmills, 2004, p. 25; KEITH SNELL, *Parish and Belonging...*, p. 95-96.

45. LAURENCE FONTAINE & JÜRGEN SCHLUMBOHM, ‘Household Strategies...’, p. 8.

46. GISELLE NATH, *Brood...*, p. 71.

47. Brief Maria Wijgers (Rijksarchief Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 1064 [14/06/1916]).

48. Brief Weduwe Willemsen (FelixArchief, *Antwerps Komiteit voor Hulp*, 729#116 [29/01/1915]).

49. Brief Ryon-Vanroost (Rijksarchief Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 1063 [07/06/1917]).

belangengemeenschap waarvan ieder lid dat zich waardig genoeg toont hetzelfde recht heeft op de hulp die (loyale) inwoners van het vaderland toebehoort. Recht op hulp is een collectief, relatief gegeven, en in de oorlogscontext krijgen zowel het collectieve als het relatieve aspect een uitgesproken nationale invulling.

Recht op hulp hing dus in zekere mate af van identificatie met de nationale gemeenschap. Toch was dit geen *one way street*: voor sommige briefschrijvers lijkt deze identificatie net af te hangen van de voordelen die zij hen kan brengen. Dit is het geval bij mevrouw Spanoghe, een zelfverklaard lid van de bourgeoisie dat werkloos werd als gevolg van de oorlog. De twee brieven die zij richt tot schepen Desguin zijn eerder langgerekte jammerklachten dan vragen om hulp, en in haar eerste brief lamenteert ze: *“Si j’avais pu prévoir toutes ces calamités, personne n’aurait eu le pouvoir de me retenir ici, alors qu’en Angleterre et même dans tous les pays amis, le Belge est fêté et secouru sans compter. Il n’y a plus bien de songer à quitter aujourd’hui, hélas!”*⁵⁰. De verhouding tussen hulp en de nationale gemeenschap is hier zeer complex. Enerzijds wil deze dame voordeel halen uit het Belg-zijn, gelooft ze dat de Belg, op basis van zijn nationaliteit, “gevierd en geholpen” dient te worden. Anderzijds zou ze, mocht de mogelijkheid zich aandienen, geen twee keer nadenken alvorens het af te trappen naar een ander land waar ze meer voordeel kan halen uit haar lidmaatschap van de Belgische nationale gemeenschap. Haar relatie met haar nationale gemeenschap en identiteit is dus op zijn zachtst gezegd paradoxaal. Ze speelt bovendien in op het in het bezette land wijdverbreid vertoog over de Belgen die vluchtten naar het buitenland. Volgens Amara werden zij niet enkel veroordeeld in morele termen (lafaards), maar ook in nationale (zij lieten zonder scrupules hun vaderland in de steek) én in materiële termen: de werkloze en

hongerende bevolking van het bezette land, aangemoedigd door geruchten en gebrek aan informatie, cultiveerde het stereotype van *“l’exil doré d’une classe de privilégiés”*⁵¹. Het is opmerkelijk dat Spanoghe inspeelt op dit discours omtrent de vluchtelingen die leven in een land van melk en honing, tegelijkertijd aangeeft liefst van al een van hen te willen zijn, en zichzelf toch nog positioneert als Belg. De verhouding tussen het recht op hulp en het behoren tot de nationale gemeenschap, en de percepties bij de bevolking omtrent deze verhouding, waren dus verre van eenduidig.

Over het algemeen waren de briefschrijvers goed op de hoogte van de plichten die ze als goede vaderlanders moesten vervullen. Vaak keerden ze het verwachtingspatroon om in hun voordeel: wie zijn plicht niet doet, krijgt geen hulp? Welnu, wij hebben onze plicht gedaan – waar blijft onze hulp? Deze redenering heeft als haar voornaamste verschijningsvorm iets wat we een “voor wat hoort wat”- of “*quid pro quo*”-discours kunnen noemen, een vertoog dat ook onder de Belgische oud-strijders sterk aanwezig was⁵². De brief van Maria Briels waarmee dit artikel opende, toonde al aan dat nationale identiteit binnen deze context bijna gezien werd in termen van een economische uitwisseling. Precies omdat Maria de man die haar financieel ondersteunde, opofferde voor het heil van het vaderland, en om precies die reden niet met hem kon trouwen, weigert datzelfde vaderland haar nu te compenseren voor haar offer en de nood te lenigen die ze lijdt net vanwege het vaderland. Toch laat ze er geen twijfel over bestaan dat dit een offer is dat ze graag brengt voor haar ‘dierbaar Vaderland’, net als ‘alle goede Belgen’. Door zichzelf in de categorie van de ‘goede Belg’ onder te brengen, stelt ze zichzelf voor als het *soort persoon* dat recht heeft op hulp en een materiële compensatie voor haar offer. Zij heeft haar plicht gedaan, de voorwaarden vervuld: nu dient het vaderland hetzelfde te doen. Het discours van

50. Brief Spanoghe (FelixArchief, *Antwerps Komiteit voor Hulp*, 729#116 [05/10/1915]).

51. MICHAËL AMARA, *Des Belges à l’épreuve de l’Exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale. France, Grande-Bretagne, Pays-Bas*, Brussel, 2008, p. 47.

52. MARTIN SCHOUPS EN ANTOON VRIJNTS, *De overlevenden. De Belgische oud-strijders tijdens het interbellum*, Antwerpen, 2018, p. 107-160.

ationale identificatie is dus niet louter aanwezig in haar brief, maar wordt ook gebruikt als een strategie om een moreel en, uiteindelijk, materieel voordeel te verkrijgen. Nationale identiteit wordt hier dus verbonden met een zeer pragmatische “*quid pro quo*”-redenering. Ook de jonge Louise Bogaerts zet nationale identificatie in in soort van ruilhandel. Zij woont nog in bij haar ouders en schrijft omdat haar gezin zich in financiële nood bevindt sinds haar drie volwassen broers naar het front trokken – het gezin was grotendeels afhankelijk van hun inkomsten. De eerste van haar twee brieven begint met het statement “Ik ben Belg”; ze identificeert zich dus expliciet met haar nationaliteit⁵³. In de tweede brief schrijft ze, “Mijne drie oudste broeders zijn in het leger en twee hebben vrijwillig dienst genomen. (...) Mijne ouders hebben drie strijders aan het vaderland geofferd, en zijn van meening dat ook het vaderland iets voor hen doen mag”⁵⁴. Hier zien we duidelijk dat het normatieve discours van het *Nationaal Comité* schijnbaar werd geaccepteerd en dat er op niet mis te verstane wijze op ingespeeld werd.

Hulpverleners en hulpbehoevenden definieerden dus *samen* wat het betekende om tijdens de woeelige oorlogsjaren deel uit te maken van een nationale gemeenschap; dit werd niet simpelweg van bovenaf opgelegd aan een passieve bevolking. Bovenal kende deze gemeenschap een morele economie die grotendeels gestructureerd was rond de plichten en de offers aan het vaderland. De brief van soldatenweduwe Bouchard draagt dit duidelijk uit. Haar steun werd afgenomen vanwege geruchten die over haar verspreid werden (hier gaat ze niet dieper op in, maar seksuele collaboratie is een mogelijke hypothese). Zij schrijft: “*N’est t-il pas douloureuse Madame la Baronne que les veuves et orphelins des soldats belges qui*

font leur devoir jusqu’au bout soient si mal récompensées par notre gouvernement?” Ze eindigt haar betoog met de vraag “*qu’on me rende la petite ressource qu’on m’a repris si injustement*”⁵⁵. Bouchards armoede is onterecht en onverdiend, zo luidt haar argumentatie, want deze wijst op een ontoereikende tegemoetkoming aan het offer dat ze gebracht heeft. De soldaten (merk op hoe ze expliciet “*soldats belges*” schrijft, en zo haar klacht inbedt in een vaderlands kader) gaan “tot het uiterste” voor het vaderland, en het vaderland gaat niet tot het uiterste voor hen die rechtstreeks lijden onder hun offer. Dit is het ultieme onrecht; één van de zakenpartners is zijn kant van de *bargain* niet nagekomen.

Toch zou het fout zijn om de strategische identiteitsconstructies in de brieven als louter materieel te interpreteren. Vaak is het taalgebruik, zelfs in brieven die een bijna mercantiel “*quid pro quo*”-discours hanteren, uitgesproken emotioneel. De brief van weduwe Bouchard is hier een perfect voorbeeld van. Een emotionele taal (“*douloureuse*”, “*misère*”) vermengt zich met een economisch register (“*récompensées*”, “*me rendre la petite ressource*”). Dit hoeven we niet als tegenstrijdig te ervaren. Ging de behoeftige Belgische bevolking tijdens de bezettingsjaren uit noodzaak een materiële belangengemeenschap vormen, dan had deze gemeenschap net zo noodzakelijkerwijs ook een emotioneel aspect. Van Ginderachter wees er al op dat er in feite weinig rek zit op de overtuigingen van mensen, dat niemand zo schizofreen is dat hij uit puur materieel eigenbelang een emotionele investering in iets kan veinzen⁵⁶. Ook zijn volgens hem gevoelens als dankbaarheid, of een emotionele connectie op basis van ontvangen hulp, niet te onderschatten⁵⁷. Iemand die zich in een armenbrief expli-

53. Brief Louise Bogaerts (1) (Rijksarchief Beveren, *Archief van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen*, 1635 [17/05/1917]).

54. Brief Louise Bogaerts (2) (Rijksarchief Beveren, *Archief van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen*, 1635 [24/07/1917]).

55. ARA Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 1065: Brief Weduwe Bouchard aan Barones van de Werve en van Schilde, geen datum.

56. MAARTEN VAN GINDERACHTER, *Vaderland in de Belgische Werkliedenpartij (1885- 1914): Sociaal-Democratie en Nationale Identiteit From below. Een Casusstudie van Gent, Brussel en de Borinage*, doctoraatsthesis, Gent, 2004, p. 668.

57. MAARTEN VAN GINDERACHTER, “If your Majesty...”, p. 76.

ciet inschrijft in een gemeenschap, en zeker een gemeenschap met het symbolische gewicht dat “het Belgische volk” kende tijdens de oorlogsjaren, schept automatisch ook een diepere connectie met die gemeenschap. Het materiële en het emotionele staan in dit opzicht niet los van elkaar, zijn, als het ware, twee zijden van dezelfde medaille, en nationale identificatie gebeurt simultaan via deze twee discursieve sporen.

Ten slotte onderscheidden mensen, door zichzelf te construeren als personen die niet alleen vanuit moreel opzicht maar ook vanuit een bijna objectief transactieperspectief recht hadden op hulp, zichzelf van de profiteurs die meer hulp ontvingen dan wat door de rest van de bevolking aanzien werd als hun rechtmatig deel. Dit was immers, naast woekerhandelaars en vrouwen die relaties hadden met Duitsers terwijl hun man aan het front verkeerde, één van de meest verachte groepen in het bezette land: zij die hun plicht tegenover de gemeenschap verzuimden, en toch de hulp opsoupeerden die afhing van het vervullen van deze plicht. Zo doet mevrouw Geerts-Smits haar beklag over de vrouwen van soldaten die “het leger verlaten hebben (...) en die dan op den koop toe, nog het meeste voorrecht hebben”⁵⁸. Tot zulk een categorie wilde niemand behoren. Zelfperceptie, of de manier waarop mensen zichzelf wilden zien, is dan ook erg belangrijk in hun complexe verhouding tot steun. Misschien het mooiste voorbeeld van deze uiteindelijk fundamenteel ambivalente houding, vinden we terug in het schrijven dat soldatenmoeder Braeckmans richtte tot Baron Van de Werve. Braeckmans draait het “voor wat hoort wat”-discours strategisch om op een manier die bijna meta te noemen is. Aanvankelijk beroept ook zij zich op een ruilhandel die zich voltrekt in nationale termen, en vraagt om “*la rénumération accordé aux parents des enfants défendants si vaillamment notre sol national*”⁵⁹. Ze is zich duidelijk bewust van het discours dat bestaat rond de verdedigers van het vaderland en beroept er zich expliciet op om haar claim te rechtvaardigen.

Later claimt ze echter trots te putten uit het brengen van offers zonder er iets voor in de plaats te vragen: “*j’avais esperé pouvoir dire à mon enfant, lorsqu’il nous sera rendu: ‘Mon fils tu as fait ton devoir sans que le pays ait dû nous payer les services’.*” Braeckmans distancieert zich dus van het “voor wat hoort wat”-discours, alsof ze zich ervan bewust is dat zulk een argumentatie gebruikelijk is in armenbrieven en wenst te demonstreren dat zij hier niet aan deelneemt. Natuurlijk vraagt ze hierna alsnog om hulp. Zo stelt ze dus eerst de opoffering voor het vaderland voor als *its own reward* om dan uiteindelijk niet naar dit sentiment te handelen. Tegen het einde van de brief verantwoordt ze het feit dat ze alsnog hulp claimt door te verwijzen naar een ander, verwant discours: dat van de sociale rechtvaardigheid en de gelijke rechten. “*Mais la vie chère c’est telle*” dat ook in haar huishouden hulp inmiddels nodig is, “*au même titre que dans les autres*”. De brief is dus erg slim opgebouwd: verschillende lijnen van argumentatie worden toegeëigend en ingepast in een emotioneel geladen geheel gevuld met het traditionele discours van vaderlandsliefde en opoffering. Zo is zelfs het schijnbaar eenvoudige, materiële aspect van de brieven verweven met het emotionele aspect en de constructie van een coherente, positieve identiteit. We kunnen deze aspecten niet los zien van elkaar: zelfrepresentatie tegenover een ander is uiteindelijk ook altijd zelfrepresentatie tegenover zichzelf.

De studie van nationale identificatie als discursieve strategie in de brieven draagt bij tot een beter begrip van de betekenis van nationale identificatie tijdens de oorlog. In de historiografie werd lange een abstracte, symbolische invulling toegedicht aan nationale identificatie. Daarbij was er wel aandacht voor het verband tussen nationale identificatie en gebrachte offers. De patriottische oorlogscultuur bood de bevolking immers een narratief om de gebrachte offers en de geleden deprivaties tegenover zichzelf te kunnen verantwoorden. De intensifiëring van nationale identifi-

58. Brief Geerts-Smits (2) (Rijksarchief Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 1055 [geen datum]).

59. Brief Braeckmans (Rijksarchief Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 1064 [geen datum]).

catie moest haar het gevoel geven dat het allemaal niet voor niets was en vol te houden⁶⁰. Zo luidt Beckers centrale these dat de Fransen, wanneer ze zich eenmaal in een oorlog bevonden die ze niet gewenst hadden, een eengemaakt front gingen vormen gebouwd op uitgesproken nationale fundamente⁶¹. Voor het Verenigd Koninkrijk stelt Catriona Pennell dat lagere sociale groepen een rationele afweging maakten waaruit ze besloten dat nationale eenheid nu eenmaal de beste garantie voor hun welzijn was⁶². Zulke interpretaties zijn wat te rechtoe-rechtaan. Identiteit is alleen substantieel in haar concrete invulling in het dagelijkse leven binnen de specifieke sociale context. Het is net die concrete invulling die het gros van de eerder symbolische interpretaties van nationale identiteit over het hoofd ziet, en dan ook de inzet vormt van een nieuwe generatie onderzoek over oorlogsnationalisme. Zo blijkt uit het onderzoek van Maureen Healy hoezeer Weense vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog hun claims op voedsel verbonden met vormen van nationale identificatie⁶³. Ook Canadese en Belgische oud-strijders bleken nationale gevoelens te construeren en te gebruiken, bijvoorbeeld ook om steunarrangementen af te dwingen⁶⁴. Dit artikel past dan ook in die aanzwellende onderzoekstendens.

V. Verhouding tot andere vormen van identiteitsconstructie

Is nationale identiteit onlosmakelijk verbonden met de sociale en materiële context, dan is het daarnaast ook onmogelijk haar los van andere vormen van identiteitsconstructie te beschouwen. Een eenduidige, monolithische Belgische identi-

teit is ver te zoeken. Binnen de nationale gemeenschap bestonden breuklijnen en construeerden mensen hun identiteit ook op diverse andere manieren. Hoewel er verschillende vormen van identificatie aanwezig zijn in de brieven (de lokale identiteit, religie), zijn identificatie op basis van socio-economische positie en op basis van de rol in het gezin veruit het belangrijkste in de brieven. Gezien de context is dit niet verbazingwekkend. Het gezin vormde de hoeksteen van de samenleving en was de basiseenheid waarbinnen overlevingsstrategieën zich voltrokken. Sociale klasse was niet alleen urgent wegens het materiële karakter van de armenzorg, maar ook vanwege de neerwaartse sociale mobiliteit die vele briefschrijvers ervoeren. Het is dus op deze twee vormen van identificatie, en hoe zij zich verhoudten tot het nationale, dat de focus hier zal liggen⁶⁵.

De prominentie van het gezin, en van de rol van de briefschrijver in zijn of haar gezin, is overweldigend. In meer dan de helft van de brieven wordt er melding gemaakt van kinderen, en in zo goed als al deze gevallen wordt de zorg voor de kinderen gebruikt als een argument om het recht op hulp te benadrukken. Vaak blijken identificatie op basis van rol binnen het gezin en nationale identificatie met elkaar verbonden te zijn of elkaar zelfs te versterken. Dit wijst op de urgentie van de nationale identiteit tijdens de oorlog: ze drong door tot in alle aspecten van het dagelijkse leven en vermengde zich met andere fundamentele vormen van zelf-perceptie. Een voorbeeld van deze vermenging vinden we wederom bij Maria Briels. Maria's rol als moeder is erg belangrijk; ze verwijst verschillende keren naar haar "kleine kinderen", haar "ongelukkige" kinderen, en kadert haar vraag om

60. SOPHIE DE SCHAEPRDRIJVER, "La Belgique entre Exaltation et Rejet, 1914-1918", in *BTNC*, nr. 7, 2000, p. 22-23.

61. JEAN-JACQUES BECKER, *1914: comment les Français sont entrés dans la guerre*, Parijs, 1977.

62. CATRIONA PENNELL, *A Kingdom United: Popular Responses to the Outbreak of the First World War in Britain and Ireland*, Oxford, 2012.

63. MAUREEN HEALEY, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge, 2004.

64. LARA CAMPBELL, "'We who have wallowed in the mud of Flanders': First World War Veterans, Unemployment and the Development of Social Welfare in Canada, 1929-1939" in *Journal of the Canadian Historical Association* 11, 1 (2000): 125-149. SCHOUPS EN Vrints, *De overlevenden*, 107-160.

65. De communautaire breuklijn is opvallend afwezig – slechts in één brief klaagt een naar Antwerpen gemigreerde Waal dat 'moi comme Wallon ici a Berchem on ne nous estime pas'. Politieke kleur komt nergens aan bod. Het lijkt erop dat deze aspecten niet relevant waren (of leken) in de context van de armenhulp.

hulp binnen haar moederlijke plicht om haar kinderen te behoeden voor ontbering. Tegelijkertijd is de notie van familiebanden en de plichten die zij met zich meebrengen ook aanwezig in de metafoor van het "Vaderland". De letterlijke vader van de kinderen is gaan vechten voor het metaforische vaderland, en daarom heeft dat laatste een plicht om hen voor dat offer te compenseren. Gezin en vaderland lopen dus duidelijk door elkaar heen. In de brief van de heer Raeymakers-Daems, gericht aan de Barones, is deze relatie misschien nog duidelijker. Zijn volwassen zoon (die het gezin mede financieel ondersteunde voor de oorlog) bevindt zich aan het front. Daarnaast bevat het gezin nog verschillende jongere kinderen. De man klaagt dat "ik arme Vader ook zijne steun heeft moete afstaan om het Vaderland te verdedigen"⁶⁶. "Vader" en "Vaderland" (beide geschreven met hoofdletter) staan in een parallelconstructie: de syntactische symmetrie benadrukt het ironische feit dat een "Vader" benadeeld wordt vanwege de offers die het "Vaderland" eist, alsof het communicerende vaten zijn. Het argument van de brief luidt dat deze opofferingen van het gezin aan de natie gecompenseerd moeten worden. Dit argument wordt versterkt door verschillende verwijzingen naar de ellendige toestand van het gezin: "ik als oude Vader den steun van mijn arm huisgezin weg, zit daar te kwijne", "mijn ongelukkig en noodlijdent huisgezin". Voorzien in de behoeftes van het gezin was, traditioneel gezien, de taak van de vader. Aangezien Raeymakers-Daems hiertoe niet in staat is, dient het vaderland deze taak over te nemen. De plicht van de natie en de plicht van de vader tegenover het gezin, worden hier dus afgebeeld als analoog aan elkaar. Ten slotte kon een nationale identiteit ook geconstrueerd worden aan de hand van familiebanden. R. Messer, een Oostenrijker "*habitant la ville d'Anvers depuis plus de 30 ans*", schrijft: "*vu que mes enfants y sont nés, je compte la Belgique comme*

ma patrie"⁶⁷. Het vader-woorden in België heeft het, letterlijk en figuurlijk, tot zijn vaderland gemaakt. Vaderschap en vaderlandschap lijken dus op heel concrete manieren met elkaar verbonden te zijn op het gebied van zelfperceptie en zelfconstructie naar de buitenwereld toe.

Over het verband (of de discrepantie) tussen nationale en klasse-identiteit vloeide al wel wat inkt. Zowel Nath & Van Alstein als De Schaepdrijver wijzen erop dat, zeker vanaf het midden van de oorlog, de patriottische consensus tussen de verschillende sociale groepen steeds verder te zoeken was. Leden van de lagere sociale groepen hadden wat anders aan hun hoofd dan het uiterlijke vertoon van patriottisme dat door de bourgeoisie van hen verwacht werd. Zij ondergingen de meeste deprivaties (honger, de opeisingen van werkloze arbeiders door de Duitsers) en tegelijk werd hun het meest ontzegd (entertainment in de vorm van bijvoorbeeld cinema- of cafébezoekjes was *not done* in het licht van de opgelegde patriottische soberheid). Dit kon niet anders dan leiden tot wraak en een verdieping van de kloof tussen de klassen⁶⁸. Ook in deze brieven steekt een klassenconflict de kop op, maar dan vanuit het perspectief van een verarmende middenklasse die kampt met een angstobsessie over haar verandering van sociale status. Hoewel de bevindingen van Nath en De Schaepdrijver grotendeels bevestigd worden, is het interessant dat we hen hier vanuit een ander gezichtspunt zien.

Verschiedende briefschrijvers leggen een grote nadruk op het contrast tussen leden van andere sociale groepen en henzelf (waarbij de implicatie steeds is dat hun recht op hulp groter is dan dat van de "anderen")⁶⁹. Zo schrijft mevrouw Pauwels-Joris naar de Barones: "het gemeen volk is gelukkiger den wij dat gaet doppe dat krijgt langs

66. Brief Raeymakers-Daems (Rijksarchief Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 393 [26/01/1917]).

67. Brief R. Messer (FelixArchief, *Antwerps Komiteit voor Hulp*, 729#116 [18/08/1914]).

68. GISELLE NATH & MAARTEN VAN ALSTEIN, *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*, Leuven, 2012, p. 90; SOPHIE DE SCHAEPDRIJVER, "La Belgique entre...", p. 31.

69. Zie ook ANTOON VRINTS, "Verschuivende tolerantiedrempels: de morele codes van het leven in bezet België (1914-1918)", in *Volkskunde*, nr. 114, 2013 (3); Id., "Eenheid in verdeeldheid. Tegenstellingen in België tijdens de 1ste WO", in *BTNG*, nr. 44, 2014 (2).

alle kanten maer een deftig mensch die lijd in stilten en durft aan niemand zijnen nood niet klagen die zijn er het ergsten aan". Mevrouw Spanoghe deelt in dit sentiment: "*Ce ne sont ni les pauvres, ni les riches qui souffrent, c'est la bourgeoisie*". Zowel Pauwels-Joris als Spanoghe schreven meerdere langgerekte klaagzangen waarbij het emotionele zwaartepunt duidelijk ligt bij de identificatie met de sociale klasse. Deze is een punt van fixatie doorheen hun brieven. Van een patriottisch eenheidsgevoel is weinig te merken. Beide dames voelden duidelijk een grote noodzaak om zich te onderscheiden van bepaalde segmenten van hun medebevolking op basis van sociale klasse. Dit hoeft niet te verbazen wanneer we hun brieven plaatsen binnen een context waarin leden van de middengroepen wellicht voor het eerst in hun leven gedwongen werden steun aan te vragen. Dat de vraag om hulp door die groepen als een pijnlijke neergang werd ervaren, blijkt bijvoorbeeld uit een brief van soldatenvrouw Thijs: "Er zijn er zoovele die overal maar krijgen, die maar durven vragen, maar ik heb zooveel mogelijk mijn eigen altijd geholpen. Maar 't is nu met mijn ziek zijn dat ik zulks niet meer kan"⁷⁰. Een soortgelijk geluid klonk in een verzoek van een mevrouw Van Genegen aan de barones Van de Werve de Schilde: "*Je suis une pauvre honteuse, croyez-le bien et n'ai pu me décider à vous faire cette demande qu'à dernière extrémité*"⁷¹.

De vragen om hulp uitgaande van de verarmde middengroepen waren er meer dan eens op gericht de schijn van respectabiliteit te kunnen blijven ophouden. Zo vroeg Sylvie Van Nieuwenhoven om nieuwe kleren voor haar kinderen. Immers: "Zij moeten 's zondags naar de kerk gaan en ik moet ze thuis houden, omdat zij niets meer hebben, zelfs geene schoenen"⁷². Dit was een wijdverbreid fenomeen onder de meer gegoede

klassen die plots toch afhankelijk werden van liefdadigheid – er heerste een grote schroom om aan te kloppen bij het Comité of andere organisaties. Getuige hiervan is de aparte afdeling van het Comité voor "discrete hulp" aan leden van de bourgeoisie⁷³. Ook het feit dat ze brieven naar notabelen schreven, in plaats van aan te schuiven voor de voedselbedeling waar ze waarschijnlijk recht op hadden, is erg veelzeggend. Daarbij presenteerden zij zichzelf doorgaans als *honnêtes gens*, deftige mensen die door de oorlog tot de bedelstaf waren gebracht.

Deze briefschrijvers wilden hun identiteit in de eerste plaats in termen van sociale positie blijven zien. Voor hen was de overheersende oorlogservaring er één van sociale en economische neergang, waardoor klasse-identiteit voor hen, en zeker binnen de context van het aanvragen van hulp, nu eenmaal urgenter was dan nationale identiteit. De neergangservaring loopt als een *leitmotiv* doorheen de brieven. Pauwels-Joris, die de aanhoudende werkloosheid van haar voltallige gezin wijt aan de oorlog, heeft het onophoudelijk over de aftakeling van haar levensstandaard: ze wordt "van dag tot dag armer", heeft "al alles moeten verkoopen van ons klee en ondergoed wij bezitten niets meer". Ze is er zich pijnlijk van bewust dat ze boven het vragen om aalmoezen zou moeten staan: "een deftigen mensch houd zijn hoofd zou lang mogelijk boven maer op den duur kan men het niet meer en is genooddaakt zijnen nood eens te klagen". Ook het contrast met de vooroorlogse toestand is sterk: "ander winter heb ik kolen en patatten in de kelder en wat geld gespaert in den zomer voor de winter en nu alles al verkocht en verpand"⁷⁴. Dit afglijden lijkt haar zwaarder te vallen dan de armoede op zich. Ondanks dit alles voelt ze zich nog steeds onderscheiden van "het gemeen volk", en blijft

70. Brief Stephanie Lusse (Rijksarchief Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 1083 [13.04.1918]).

71. Brief M. Van Genegen (Rijksarchief Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 1083 [zonder datum]).

72. Brief Margareta Dumont (FelixArchief, *Antwerps Komiteit voor Hulp, Klachten*, 729#133 [06.06.1915]).

73. GISELLE NATH & MAARTEN VAN ALSTEIN, *14-18...*, p. 47.

74. Twee brieven Pauwels-Joris (Rijksarchief Beveren, *Archief van de familie van de Werve en van Schilde*, 1083 [23/07/1915 en 28/09/1915]).

ze zichzelf identificeren als “deftiggen mensch”. Ook mevrouw Spanoghe hecht duidelijk belang aan het benadrukken van haar ervaring van neergang. In haar tweede brief omschrijft ze zichzelf als een van de “*veritables victimes*” van de oorlog. Ze is “[p]rivée de mon emploi, et par conséquent de ressources pécuniaires; délaissée ma famille, ruinée et en fuite, dont je n’ai nulle nouvelle”⁷⁵. Ze voelt zich afgesneden van haar voormalige leven: “*vous voyez que tous mes éléments de vie me sont littéralement coupés, et que je suis forcée, bien malgré moi, à avoir recours au Comité qui s’est si généreusement formé pour aider tous d’infortunés.*” Waar het vragen of ontvangen van hulp van het Comité een gevoel van nationale eenheid in de hand kon werken, lijkt het hier het tegenovergestelde effect te sorteren. Spanoghe voelt meteen de behoefte om zich vast te klampen aan haar oude leven, zichzelf te onderscheiden van die andere “*infortunes*”: “*En m’adressant à vous, Monsieur Desguin, je sais que je m’adresse à un ami qui a toujours connu ma famille, et qui comprendra le malheur d’une femme restée seule pour son existence.*” Hieraan voegt ze nog toe, “*et qu’aucune indiscretion n’en résultera pour elle.*” Niet alleen tracht ze zichzelf hier op gelijke voet te stellen met de schepen, ze is ook doodsbenauwd dat haar reputatie zal lijden onder haar vraag om hulp. Ook hier gaan dus een pragmatisch en emotioneel discours van identiteitsconstructie, en zelfbeeld en zelfrepresentatie naar de buitenwereld toe, hand in hand.

VI. Conclusie

Wanneer we de armenbrieven uit het bezette België van ’14-’18 vergelijken met de 19^e-eeuwse brieven die bestudeerd werden door Van Ginderachter en De Keulenaer, is het verschil op zijn zachtst gezegd opvallend. Zij concludeerden dat patriotisme en nationale identiteit ofwel niet

behoorden tot het discursieve repertorium of de mentale wereld van de armen, ofwel niet aanzien werd als relevant binnen de specifieke context van de armenzorg. Ons corpus laat ten overvloede zien hoe nationale identificatie ingezet werd in armenbrieven.

We hebben getracht dit verschil te verklaren en tegelijkertijd te onderzoeken op welke concrete manieren nationale identificatie tijdens de oorlog werd ingezet in armenbrieven. Een onverwachte maar revelerende bevinding, is dat het publiek van de armenzorg zich vanwege de instorting van de Belgische economie uitbreidde en veranderde, wat ook weer een invloed had op het gebruikte discours. De brieven vertolken in eerste instantie de stem van de verarmende middengroepen die krampachtig hun respectabiliteit overeind wenssen te houden. Anderzijds was ook de context nu anders. Was armenhulp steeds gestructureerd geweest rond een morele economie waarin er een onderscheid werd gemaakt tussen wie hulp verdiende en wie niet, dan werd deze morele economie tijdens de oorlogsjaren veel meer in vaderlandse termen gedefinieerd. Vrouwen over wie nog maar een gerucht de ronde deed als zouden ze iets te dik zijn met Duitse soldaten, zagen hun steun bedreigd⁷⁶. Plots werden de nationale identiteit, de zelfdefinitie als een goede Belg en het vervullen van de plichten die voortvloeiden uit dat goede vaderlandschap, urgent in de context van de armenbrief. Dit was niet alleen te wijten aan de extreme deprivaties, zowel materieel als emotioneel, en de grote onzekerheid die zij met zich meebrachten, en ook niet alleen aan de aanwezigheid van een externe Ander in de vorm van de Duitse bezetter, die verantwoordelijk werd geacht voor deze deprivaties. Ook het ontstaan van het gigantische en wijdvertakte *Nationaal Comité*, dat het land, tot de kleinste wijken en dorpen toe, leek te verenigen tot een belangengemeenschap van Belgen, speelde een rol. We kun-

75. Brief Spanoghe (2) (FelixArchief, *Antwerps Comité voor Hulp*, 729#116 [1915]).

76. Zie bv. de brief van de soldatenweduwe Bouchard (supra) of de brief van mevrouw Wallans (Rijksarchief Beveren, *Archief van het Nationaal Comité voor Hulp en Voeding, Provincie Antwerpen*, 1503 [04/01/1917]).

nen de verschuiving in de rol van nationale identificatie in de armenbrief dus niet toeschrijven aan één enkele oorzaak, en ook de mate waarin ieder van deze factoren meespeelde, is onmogelijk te achterhalen.

De wijze waarop het discours van nationale identificatie werd ingezet, is vaak onverwacht, paradoxaal en complex. Het gaat zelden om holle of bombastische formuleringen die inspelen op een clichématig patriottisch ideaal. Integendeel: er wordt slim en vaak op inventieve wijze gespeeld op de normatieve idealen die door het Comité gehanteerd werden, en economisch en affectief taalgebruik werden met elkaar verweven om te komen tot een discours van nationale identificatie dat strategisch is in de holistische zin van het woord. Nationale identificatie bestond bovendien niet in een vacuüm. Het feit dat deze vorm van identificatie zich op verschillende manieren verhiel tot andere fundamentele grondvesten waarop mensen en groepen hun identiteit baseerden, is een teken van haar levensvatbaarheid, relevantie en rekbaarheid tijdens de oorlogsjaren. Net omdat ze zo urgent was, raakte ze op diverse wijzen ingekapseld in andere dagelijkse discours. Wat duidelijk naar voor komt in deze brieven, is dat hun schrijvers verschillende identificatieregisters hadden waaruit zij konden putten. Op het ene moment werd het ene register urgenter dan het andere. Wanneer de ervaring van neerwaartse sociale mobiliteit overheerste, werd identificatie op grond van sociale klasse bijvoorbeeld plots erg relevant. Binnen de ene context construeerden de

schrijvers hun identiteit op de ene manier, binnen een andere context op een andere manier. Dit zegt minder over authenticiteit of een gebrek daaraan dan over de fluiditeit van identiteit en de constante constructie ervan in relatie tot de context.

Tot slot wijzen we nog enkele sporen voor verder onderzoek aan. Dit onderzoek is *from below* in die zin dat het, in tegenstelling tot zoveel van de literatuur omtrent nationalisme tijdens de Eerste Wereldoorlog, niet uitgaat van de elites. Toch hebben wij de laagste sociale groepen niet bereikt. Dit is, bovenal, een studie van de (lagere) middenklassen uit het Antwerpse. Hun ervaring is er erg specifiek, zoals we keer op keer gezien hebben, wat hun gebruik van (nationale) identificatieprocessen in deze brieven ongetwijfeld beïnvloed heeft. Bovendien is het nog steeds mogelijk dat de laagste sociale groepen, ook tijdens de oorlog, het Belgische nationale discours nog niet geïnterioriseerd hadden. Het lopende onderzoek van Barbara Deruytter over de populaire liedcultuur in bezet België zal de kennis over het nationalisme van de lagere sociale groepen zeker verdiepen. Ook een vergelijking met rurale contexten zou zeer waardevol zijn. Eerder werd de hypothese geopperd dat het platteland, waar relatief minder deprivatie heerste, positiever reageerde op de *Flamenpolitik* van de bezetter (die hier minder gehaat was) en vatbaarder was voor een anti-Belgisch Vlaams nationalisme⁷⁷. Zulke onderzoeken zouden deze aanzet dus beter in perspectief kunnen plaatsen, en een nog ruimer beeld schetsen van de concrete functies van oorlogsnationalisme *from below*.

Dominique De Groen (°1991) deed in het verleden als doctoraatsstudent aan de UGent onderzoek naar nationale identificatie tijdens de Eerste Wereldoorlog. Tegenwoordig legt ze zich toe op literair schrijven en essayistiek. Ze publiceerde de dichtbundels *Shop Girl* (2017) en *Sticky Drama* (2019) bij het balanceer en schrijft essays voor het platform COLLATERAL.

Antoon Vrints (°1978) is hoofddocent geschiedenis aan de Universiteit Gent. Recent verscheen van zijn hand *The Theatre of the Street. Public Violence in Antwerp During the First Half of the Twentieth Century*, Leiden, 2019.

77. ANTOON VRINTS, "All the Butter...", p. 237.